

LIEVER NAAR EEN GEÏNSTITUTIONALISEERD VERTROUWEN

Enige reflecties bij het rapport 'Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat'

Door: Stefan Gärtner, Kees de Groot en Sjaak Körver*

Schouders ophalen. Argwaan en achterdocht. In de kramp schieten. Proberen lichtpuntjes te vinden. Dit zijn een paar reacties die wij vernamen van geestelijk verzorgers die het rapport over katholieke geestelijke verzorging 'Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat' onder ogen kregen. Dat was in juni 2010. Drie maanden later is dit stuk, dan nog een interim-rapport, op de website van de RK Kerk geplaatst, terwijl de consultatieronde met de katholieke sector van de VGVZ nog bezig was. Nog meer schouderophalen, argwaan en kramp waren het gevolg. En lichtpuntjes, zijn die er nog?

Uit onderzoek naar copingstrategieën blijkt dat mensen op ruwweg drie manieren reageren op gebeurtenissen die ingrijpend, verwarrend of stressvol zijn: (1) het probleem direct aanpakken; (2) zich richten op de emotionele gevolgen van het probleem, en (3) de betekenis van het probleem beïnvloeden. De eerste categorie van strategieën is effectief indien men inderdaad het probleem of de situatie zelf kan aanpakken. De tweede categorie richt zich op het kunnen hanteren en het eventueel verzachten van de emotionele gevolgen van het probleem, als dit probleem zelf niet te beïnvloeden valt. En de derde categorie plaatst de situatie in een ander kader of perspectief, waarmee die situatie beter aansluit op de eigen levensvisie en dus beter hanteerbaar wordt.

De effectiviteit van de eerste categorie lijkt hier gering. Ook al hebben de auteurs van het interim-rapport de intentie om de katholieke sector van de VGVZ bij de afronding van de tekst te betrekken, de uiteindelijke beslissing ligt bij de bisschoppenconferentie. We verwachten niet dat zij nog ingrijpende wijzigingen zal aanbrengen. Daarom zetten we in op een verheldering van de achtergrond en de betekenis van dit rapport om er vervolgens op een meer ontspannen manier mee om te kunnen gaan.

Macht en onmacht van de regels

In de praktijk van de geestelijke verzorging doen zich allerlei dingen voor waarop door de bisschoppen herhaaldelijk commentaar is geleverd: oecumenische vieringen met eucharistie, euthanasie in

katholieke ziekenhuizen met betrokkenheid van de geestelijk verzorger, ziekenzalving van katholieken door predikanten, en in het algemeen: het werk verdelen per afdeling in plaats van naar gezindte. Waar de ene partij dit soort praktijken verstaat als creatieve manieren om religie en geestelijke verzorging in de wereld van vandaag herkenbaar, professioneel en betrouwbaar vorm te geven, zijn het voor de andere partij doornen in het oog. De bisschoppen hebben besloten paal en perk te stellen aan wat in hun ogen wildgroei is. *Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat* moet dan ook leiden tot een vademecum, een handleiding waarin de bestaande kerkelijke wet- en regelgeving voor een specifiek gebied of werkveld wordt uiteengezet. Zo kan het katholiek categoriaal pastoraat in de gezondheidszorg op eenzelfde manier worden gestroomlijnd als de beide andere vormen van categoriaal pastoraat: bij justitie en bij defensie. Deze stroomlijning – zo blijkt uit de verschillen tussen de drie versies van de ene rapportage – wordt nagestreefd op het gebied van kerkelijke zending, liturgische praktijk, oecumene en moraal. Men denkt zelfs aan een hoofdaalmoezenier voor de RK geestelijke verzorging in de zorg.

De inhoud van het rapport wekt geen verbazing; het geeft de bekende standpunten en posities van de Nederlandse bisschoppen weer: ‘zo zijn onze manieren’. In theorie zou een tolerantere houding van de bisschoppen denkbaar zijn geweest, maar in de praktijk, gezien de recente ontwikkelingen in katholiek Nederland is die gedachte toch minder realistisch. De vraag is echter, waarom er op dit moment voor gekozen is om dit rapport te publiceren, terwijl duidelijk is dat het onmogelijk is om deze stroomlijning te realiseren. De instellingen in de gezondheidszorg zijn immers buitengewoon divers, de beleidscontext verwacht dat er verantwoording wordt afgelegd van de besteding van publieke gelden, de doelgroep van cliënten, patiënten en bewoners is zeer pluriform en de ontkerkelijking neemt alleen maar toe. De bisschop-

pen proberen iets te herstellen wat niet meer te herstellen is, proberen iets uniform te maken wat ook in het verleden nooit uniform is geweest, proberen invloed te heroveren waar hun stem slechts een van de vele is. Ze zetten in op het herwinnen van zeggenschap. Geestelijke verzorging dient langs confessionele lijnen begrepen te worden, katholieke geestelijke verzorging moet beoefend en gestuurd worden vanuit de Rooms-Katholieke Kerk. Het rapport valt hiermee te karakteriseren als een machtswoord.

Dit karakter blijkt al uit de manier waarop het rapport tot stand is gekomen. De katholieke sector van de VGVZ is niet vertegenwoordigd in de commissie die de auteurs van het rapport ondersteund heeft. Het blijkt vervolgens uit de wijze waarop beleidsmakers, raden van bestuur en management van zorginstellingen in de tekst worden benaderd: vanuit een strikte interpretatie van de *Kwaliteitswet Zorginstellingen* gaan de bisschoppen ervan uit dat geestelijke verzorging onvoorwaardelijk toegang krijgt tot katholieke patiënten en cliënten, dat het vervolgens niet meer dan billijk is dat de zorgverzekeringen en instellingen deze geestelijke verzorging financieren en dat bisschoppen en geestelijk verzorgers geen verantwoording schuldig zijn aan de zorginstellingen. Men doet als levenbeschouwerlijk genootschap een beroep op het recht om geestelijke verzorging aan te bieden aan de eigen leden, maar men treedt niet in dialoog met de andere betrokken partij, laat staan dat men gezamenlijk stilstaat bij de vraag welke bijdrage geestelijke verzorging kan leveren aan de doelen van de zorginstelling. Het rapport spreekt in absolute en formele beleidslijnen tot beleidsmakers, raden van bestuur en management. Nergens wekt het rapport de indruk met deze partijen in gesprek te willen gaan over de complexiteit van de zorg en de plaats daarin van religie en levensbeschouwing. De miskenning van de complexiteit van de realiteit en de weigering van de dialoog blijken uit dooddoeners als: ‘Een spelletjesavond is belangrijker dan een

kerkdienst, een operatie heeft voorrang boven de ziekenzalving' (Kronemeijer & Van Iersel, 2010, p. 43). Dit soort karikaturen duidt eerder op tanende macht of zelfs machteloosheid.

Ook de geestelijk verzorger is geen gesprekspartner. Niet bij het samenstellen van het rapport en niet met het oog op de inrichting van het werk in de wereld van de zorg. Er zijn regels, richtlijnen en kerkelijke wetten op het gebied van liturgie en sacramenten, oecumenische samenwerking, zending en moraal, en daaraan dient de katholieke geestelijk verzorger zich te houden. Dat er nog steeds katholieken bereid zijn om dit vak uit te oefenen, dat geestelijk verzorgers in gecompliceerde menselijke en organisatorische omstandigheden proberen vorm te geven aan het christelijk geloof en hun spiritualiteit laten spreken (Borgman, 2010), en dat de meesten van hen (ook velen van hen die geen kerkelijke zending hebben ontvangen) daarbij loyaal blijven aan de brede katholieke traditie, krijgt in het rapport nauwelijks waardering. Zowel het bestuur van de katholieke sector van de VGVZ als de leden die in november 2010 met de auteurs van het rapport overleg hebben gepleegd, doen juist pogingen om het contact met de bisschoppen te versterken – misschien wel krampachtig en tegen beter weten in. Daartegenover klinkt er in het rapport eerder wantrouwen door: jullie doen het niet goed en niet geprofileerd genoeg. De geldende regels worden voorgehouden: zo zijn onze manieren, waarbij de zendingsprocedure haast de klank heeft van: *take it or leave it*.

Ten slotte worden patiënten, cliënten en bewoners geconfronteerd met een eenzijdige definitie van de situatie. Geestelijke verzorging komt volgens de bisschoppen vooral neer op sacramentenbediening en catechese door katholieke geestelijk verzorgers aan een verondersteld uniforme katholieke doelgroep, een doelgroep die zich duidelijk onderscheidt – en dient te onderscheiden! – van randkerkelijken en niet-katholieken. Deze groep

zou uniforme pastorale behoeftes hebben die overeenkomen met het aanbod van de katholieke kerk die daarbij terugvalt op 'lokaalkerkelijke modellen van pastoraat en rituele zorg' (Schilderman, 2006, p. 406). In de katholieke traditie was echter altijd al sprake van grotere en kleinere verschillen in beleving, orthodoxie en orthopraxie, en die verschillen worden in de laatmoderne samenleving alleen maar duidelijker zichtbaar. Partiële en meervoudige religieuze identificaties worden genegeerd, er is geen oog voor de affiniteit tussen regio en religie (bijvoorbeeld 'Brabants katholiek'), en culturele differentiaties van de katholieke traditie lijken niet te bestaan. Mensen zijn in het rapport (latent) katholiek of niet. In werkelijkheid is de doelgroep natuurlijk gedifferentieerder. Een deel van de katholieke gedoopten bijvoorbeeld beschouwt zichzelf uitdrukkelijk niet als katholiek, terwijl zij wel geloven in een hogere, goddelijke macht (De Groot, 2007; Rooijackers & Van der Zee, 1986). De laatmoderne praktijk is dus voor een belangrijk deel anders dan het rapport suggereert. Met dit rapport geven de bisschoppen te kennen dat ze, minstens formeel, ook in de gezondheidszorg kiezen voor een strikte confessionele strategie. Er wordt niet ingezet op de bijdrage aan het algemeen belang (*bonum commune*), maar uitgegaan van het recht op zielzorg voor het eigen kerkvolk, gezien in het perspectief van een lidmaatschapsorganisatie. In een bepaald opzicht is dit een begrijpelijke keuze, omdat die het veilig houdt bij wat er juridisch is voorgegeven. Maar het getuigt niet van een ondernemend engagement met de huidige wereld van mensen die ziek, beperkt of behoeftig zijn.

Kramp en blikvernaauwing van de zending

Zowel bisschoppen als geestelijk verzorgers raken in een kramp, zodra kwesties als ambt en zending aan de orde zijn. Er ontstaat een kerkjuridische blikvernaauwing, waarin niet meer wordt geredeneerd vanuit de verbondenheid met geloof, gemeenschap en traditie, maar enkel vanuit macht

en regelgeving. Ook geestelijk verzorgers ondergaan deze blikvernaauwing. Hun ontbreekt het dikwijls aan een goede en robuuste ambtstheologie die breder is dan persoonlijke waardering door de bisschop en die gebaseerd is op roeping en gemeenschap (Meijers & Witte, 2010) of uitgaat van de overtuiging dat geestelijk verzorgers eigenlijk gewijd zouden moeten zijn (Borgman, 2010). Deze blikvernaauwing of kramp verhindert beide partijen om rol en positie van de geestelijk verzorger in een breder perspectief te zien dan het institutioneel-juridische of het sacramenteel-liturgische, zoals in het rapport gebeurt. In de praktische theologie zijn argumenten te vinden die zending en ambt in een breder kader plaatsen, bijvoorbeeld in een competentiemodel (Van de Spijker, 1984) of in de context van leiderschapstheorieën (Van der Ven, 1993: 252-283). De geestelijk verzorger kan een professioneel zelfbeeld vinden in het beeld van de voorhoede of *avant-garde* van de kerk (Ter Borg, 2000), de grensganger (Van Knippenberg, 1989), de excentrische gesprekspartner (Corveleyn, 2003), de religieuze virtuoos (Hochschild, 2001) of de participant (McClure, 2010). Al deze voorstellen tot perspectiefwisseling openen andere mogelijkheden wat betreft profilering en positionering van de geestelijk verzorger, ook in kerkrechtelijk opzicht. Zielzorg (*cura animarum*) blijkt een goed en krachtig aanknopingspunt te bieden voor het ambtelijk functioneren van de katholieke geestelijk verzorger, waarbij de zending meer betekenis mag krijgen in de hierboven genoemde praktisch-theologische en sociaalwetenschappelijke kaders. Het lijkt tegen deze achtergrond geen toeval dat hoewel de algemene inleiding van het rapport spreekt van betrouwbaarheid, professionaliteit en herkenbaarheid als de drie fundamentele waarden van het categoriaal pastoraat, de tweede daarvan: professionaliteit, de titel van het rapport niet heeft gehaald. Het is ook niet toeval dat discussies over ambt en zending binnen de VGVZ telkens eindigen in patstelling. Zowel het rapport als de discussies binnen de VGVZ plaatsen professionaliteit en ambtelijkheid tegenover elkaar

bij gebrek aan een gedifferentieerde, adequate en zelfbewuste ambtstheologie.

De kerkjuridische en ambtstheologische blikvernaauwing gaat uit van of leidt tot een zich terugtrekken op een beperkt aantal formele principes, maar uiteindelijk niet tot een echte inhoudelijke profilering. De Franse sociale wetenschapper Olivier Roy geeft in zijn recente boek *Holy Ignorance* (Roy, 2010; Frans: *La sainte ignorance*, 2008) een originele en overtuigende analyse van de tendensen in allerlei religieuze stromingen om zich op een aantal vaststaande principes terug te trekken. Dit fundamentalisme is eerder een symptoom van dan een reactie tegen de toenemende secularisering. Of het nu gaat om de salafistische stroming in de Islam of de integralistische binnen de RK Kerk: het gaat niet om het herstel van een meer authentieke religiositeit die aansluit bij hedendaagse ervaringen, eerder geven deze ontwikkelingen blijk van het verlies van theologische bronnen, traditie en religieuze authenticiteit. Krampachtig probeert men bestaande posities te verdedigen. Eigenlijk weet men niet meer waar het om gaat. De erkenning van het feit dat je als mens, ook als kerkelijk bestuurder, niet alles weet, leidt juist tot openheid, openstaan voor nieuwe ervaringen en tot geestelijke verzorging die nieuwe kansen ziet in de huidige pluriforme en hybride levensbeschouwelijke en religieuze situatie. Op deze wijze komen theologie en kerk binnen een seculier werkveld weer in contact met hun eigen traditie. Zij kunnen zichzelf laten verwonderen en hun eigen boodschap op een andere wijze verstaan (De Schepper & Zagers, 2004). Van deze vorm van verwondering is echter weinig te vinden in het rapport. Toch is geestelijke verzorging ondenkbaar zonder het openstaan voor het onverwachte, het loslaten van vanzelfsprekendheden, het vragen stellen bij dagelijkse dingen en ervaringen, het leggen van creatieve verbanden tussen verleden en heden, het zich in alle rust concentreren op wat zich in de werkelijkheid voordoet. Juist verwondering schept ruimte, creativiteit,

omdat een zich verwonderend mens geraakt wordt door de wereld om zich heen en er een positieve relatie mee heeft. Dat is bisschoppen en geestelijk verzorgers beiden te gunnen. De niet geringe uitdaging is natuurlijk om deze houding te laten doorwerken in strekking en stijl van een beleidsrapport.

Kracht van vertrouwen en verwondering

Verwondering kan juist in de context van geestelijke verzorging een belangrijke rol spelen. In de wereld van de zorg heeft de geestelijke verzorging immers een bijzondere positie, namelijk op het grensvlak van kerk en staat. Deze positie heeft enerzijds te maken met een ontvlechting van religie en zorg, anderzijds met de verantwoordelijkheid die de Nederlandse staat nog steeds neemt voor de beschikbaarheid van adequate en voldoende geestelijke verzorging. Er zijn in dit kader meerdere scenario's of besturingsmodellen van geestelijke verzorging mogelijk. Tenminste twee belangrijke omgevingsfactoren spelen een wezenlijke rol: ten eerste de differentiatie van geloofsvormen en levensbeschouwingen die een grotere pluriformiteit aan behoeften en gestalten van geestelijke verzorging noodzakelijk maakt, ten tweede de extramuralisering van de zorg die het aanbod van geestelijke verzorging vanuit één zelfstandig georganiseerde zorgorganisatie steeds moeilijker maakt (Van Gastel & Van Iersel, 2007; Van Iersel, 2010).

In deze specifieke context dienen bisschoppen de beroepsgroep vrij te laten bij het zoeken naar adequate vormen van geestelijke verzorging. Deze keuze is te verantwoorden op basis van het subsidiariteitsbeginsel. De conferentie hoeft niet te bepalen hoe professionals op basis van hun expertise in een concrete werksituatie hun beroep uitoefenen. Wel dient zij het hen mogelijk te maken hun werk te doen en daarbij de juiste keuzes te maken. De geestelijk verzorgers kunnen op hun beurt hun keuzes verantwoorden met behulp van

het principe van adequate proportionaliteit: de christelijke identiteit uit zich in het zoeken naar eenzelfde verhouding tussen boodschap en situatie in onze tijd als die in Jezus' tijd (en in alle daarna volgende tijden en culturen) bestond, en niet in het steeds maar weer herhalen van dezelfde boodschap (Schillebeeckx, 1989: 52-63). Daarnaast hebben katholieke geestelijk verzorgers een theologische opleiding en een door de bisdommen verzorgde toeleiding gevolgd, waarin zij niet alleen theologisch geschoold zijn maar bovendien gesocialiseerd zijn in de katholieke traditie. Vervolgens kunnen via gestructureerde overlegverbanden tussen geestelijk verzorgers en (vertegenwoordigers van) de kerkelijke overheid en via nascholing de ontwikkelde vormen van geestelijke verzorging geëvalueerd en bijgesteld worden – in een permanent proces van professionalisering. Op deze wijze krijgen geestelijk verzorgers het vertrouwen dat zij verdienen, een vertrouwen dat bovendien past bij de sfeer van een professionele organisatie waarin professionals juist de ruimte krijgen om hun deskundigheid vorm te geven en te verantwoorden (Mintzberg, 2006; Weggeman, 1997). Bij een dergelijke opstelling zouden schouderophalen en kramp niet nodig zijn. Hier is eerder sprake van een lichtend pad.

Religie is een spel van verbeelding, van uitstijgen boven de bestaande realiteit, van het ervaren van transcendentie. Terwijl de (medische) wetenschap door haar rationele kijk op de werkelijkheid religie ontdaan heeft van veel van haar invloed, blijkt dat professionals maar moeilijk kunnen omgaan met de existentiële vragen waar patiënten, cliënten en ook zichzelf mee te maken krijgen. Rationalisering en economisering van de zorg produceren 'een rafelrand van materiële, fysieke en geestelijke problemen' (Droogers, 2010: 114), die op een passende manier te benaderen zou kunnen zijn met religieuze zingeving, naast andere vormen van zingeving. Bij uitstek geldt dit in de gezondheidszorg. Medische kennis en technologie blijken existenti-

ele en morele vragen niet overbodig te maken. Juist door toepassing van die kennis en technologie worden vragen opgeroepen op het gebied van zin en ethiek, waarbij de geestelijk verzorger een welkome gesprekspartner blijkt te zijn. Juist in de marge van de samenleving, hier specifiek in de marge van de zorg, ontstaan vragen die de alledaagse, technische werkelijkheid overstijgen.

Het interim-rapport van de bisschoppen wijst terecht op die rafelranden (marktwerking, morele vragen, contingentie-ervaringen). Op deze punten doen zich kansen voor om tot samenwerking te komen tussen geestelijk verzorgers en andere medewerkers in de zorg. Deze medewerkers zitten er niet op te wachten dat de kerk hun vertelt hoe de werkelijkheid zou moeten zijn. Ze zitten ook niet te wachten op pastorale modellen van verkondiging, vieren en geloofsoverdracht die voor de parochie zijn ontworpen. Deze samenwerking moet gericht zijn op de laatmoderne mens die worstelt met zijn of haar bestaansvragen, het zoeken naar zin, het antwoord op de vraag 'waarom'. In dit verband heeft katholieke geestelijke verzorging een plek vanuit haar eigen traditie in het spoor van Jezus Christus, 'die nedergedaald is ter helle en de derde dag verrezen is uit de doden'.

Gezien de hedendaagse pluriformiteit van religie en spiritualiteit en gezien de door zorginstellingen gestelde vraag naar verantwoording van wat geestelijke verzorging te bieden heeft aan laatmoderne cliënten, lijkt een inzet die mikt op samenwerking, experiment en innovatie meer toekomst te hebben dan het hameren op centraal vastgestelde normen en regels. Dit geldt des te meer nu steeds vaker geestelijk verzorgers een rol vervullen in het primaire proces en dus uitdrukkelijk betrokken zijn bij de behandeling van cliënten. De rabbijn Edwin Friedman (1985) pleit in zijn boek *Generation to Generation* voor een angstvrije aanwezigheid van de pastor. Deze angstvrije aanwezigheid rust op de pijlers van het besef van het eigen kunnen en onver-

mogen, van weten en niet weten en op de bereidheid om samen te werken, te geven en te nemen, te onderhandelen, zich in het alledaagse gewoel te begeven, schouder aan schouder met de andere zorgverleners. Dit advies kunnen katholieke geestelijk verzorgers, en uiteraard de kerk die zich via hen in de wereld van zorg, justitie en krijgsmacht begeeft, ter harte nemen. Zo kunnen ze navolger zijn van hun Voorbeeld bij uitstek.

* Dr. habil. S. Gärtner, dr. C.N. de Groot en drs. J.W.G. Körver zijn werkzaam aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg, met name ook binnen het uitstroomprofiel categoriaal pastoraat.

Literatuur

- Borg, M.B. ter (2000). *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*. Nijmegen: KSGV.
- Borgman, E. (2010). 'Handelen als gewijden. Kansen en opgaven voor het pastoraat in de huidige religieuze context', in: T. Beugelsdijk en N. Bulter (ed.), *Een eigen charisma. 40 jaar pastoraal werk(st)ers* Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 61-71.
- Corveleyn, J. (2003). 'Gedachten van een psychotherapeut over de geestelijke verzorging van ernstig psychiatrisch gestoorde mensen', J. Corveleyn (ed.), *De psycholoog kijkt niet in de ziel. Thema's uit de klinische godsdienstpsychologie*. Tilburg: KSGV, pp. 37-55.
- De Schepper, J., en M. Zagers (ed.) (2004). *Levensbeschouwing ontwikkelen. Didactiek voor godsdienst / levensbeschouwing in het primair onderwijs*. Hilversum: Kwin-tessens.
- Drongers, A. (2010). *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzoekers*. Almere: Parthenon.
- Friedman, E.H. (1985). *Generation to Generation. Family process in Church and Synagogue*. New York etc.: The Guilford Press.
- Gastel, L. van, en A.H.M. van Iersel (2007). *Vier besturingsmodellen voor geestelijke verzorging in de zorg. Een onderzoek naar de invloed van omgevingsfactoren op de organisatie mogelijkheden van de geestelijke verzorging in het nieuwe zorgstelsel en de daarmee samenhangende beleidskeuzes*. Budel: Damon.
- Groot, K. de (2007). 'At Your Service: A congregational study in Dutch Catholicism', *International Journal of Practical Theology*, 10, pp. 217-237.
- Hochschild, M. (2001). *Religion in Bewegung. Zum Umbruch der katholischen Kirche in Deutschland*. Münster: LIT.

-
- Iersel, A.H.M. van (2010). 'De legitimering van geestelijke verzorging. Essay over de noodzaak van een meerdimensionale legitimatiestrategie van geestelijke verzorging', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 13 (59), pp. 48-61.
- Knippenberg, T. van (1989). *Grenzen. Werkplaats van pastoraaltheologen. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de pastoraaltheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg*. Kampen: Kok.
- Kronemeijer, M., en A.H.M. van Iersel (2010). *Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat*. Interim rapport aan de Nederlandse bisschoppenconferentie voor de totstandkoming van een vademecum voor het categoriaal pastoraat in de zorgsector. Online: www.katholiek-nederland.nl/rkkerk/media/publicaties/detail_objectID715769.html
- McClure, B. (2010). *Moving Beyond Individualism in Pastoral Care and Counseling. Reflections on theory, theology, and practice*. Eugene, Oregon: Cascade Books.
- Meijers, T., en H. Witte (2010). 'De theologische en canonieke grondslag van de pastoraal werker', in: T. Beugelsdijk en N. Bulter (ed.), *Een eigen charisma. 40 jaar pastoraal werk(st)ers*. Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 77-92.
- Mintzberg, H. (2006). *Organisatiestructuren*. Amsterdam: Pearson/Prentice Hall.
- Rooijakkers, G., en T. van der Zee (ed.) (1986). *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*. Nijmegen: SUN.
- Roy, O. (2010). *Holy Ignorance. When religion and culture part ways*. London: Hurst & Company (vertaling van *La sainte ignorance*, 2008).
- Schilderman, H. (2006). 'Religie en zorg in het publieke domein', in: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (ed.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 395-416.
- Schillebeeckx, E. (1989). *Mensen als verhaal van God*. Baarn: Nelissen.
- Spijker, A.M.J.M.H. van de (1984). *Pastorale competentie. Mogelijkheden en moeilijkheden van het pastor-zijn*. Heerlen: Poimen.
- Ven, J.A. van der (1993). *Ecclesiologie in context*. Kampen: Kok.
- Weggeman, M. (1997). *Leidinggeven aan professionals. Het verzilveren van creativiteit*. Deventer: Kluwer.